

KÖNYVSZEMLE

Gáspár Dorottya: *Pannoniai síremlékek. Római kori halottkultusz a mai Magyarország területén. I. Katalógus, II–III. Táblák. Bivio.* Az Evangélikus Országos Könyvtár műhelyéből 4/1–3. Budapest, 2016.

Monumentális művel állunk szemben: A/4-es méretben az I. kötet 827 oldal, a II-III. kötet együtt (folyamatosan számozva) MCXVII tábla. Az I. kötetben egy 147 oldalas bevezető tanulmány található, valamint 993 köemléknek a katalógusszerű leírása. Minden egyes tétel mellett egy-egy kisebb méretű fotó is el van helyezve, míg a táblás kötetekben a faragvány egészéről és a részletekről is nagyítások találhatóak. A sepulchrális emlékek közül a síroltárok és a sírszobrok hiányoznak. A többi síremléknek kb. 75%-a van benne a katalógusban, tehát mind ez ideig a magyarországi Pannonia legnagyobb ilyen tematikájú gyűjteméséről van szó.

A bevezetőtanulmány, valamint a katalógus leírásai is rendkívül gondolatgazdagok, rengeteg eredeti megfigyelés van bennük, még ha azok olykor túlságosan spirituálisak is. A bevezetőtanulmány több fejezetre tagolódik. „A halottkultusz és a paradicsom motívumai” fejezetből megtudjuk, hogy a rómaiaknál a paradicsomi állapotot a saturnusi aranykor jelenti. A méz, a tej, a bor nemcsak a földi, hanem az égi Paradicsomnak is visszatérő motívumai. A síremlékeken ezt a világot a gyönyörű kertek, fák, indák, gyümölcsök, szőlőszemeket csipegető madarak, pávák jelképezhetik („Túlvilági képek”). Mindezen minták esetében a jelentés a lényeg, nem pedig a hű ábrázolás („Ábrázolások és síremlékek”). A sírtáblákon a féloszlopok és pilaszterek arra utalnak, hogy ez valójában egy síkban ábrázolt szentély, amelyben az elhunytak, mint egy larariumban vannak elhelyezve. Éppen ezért a szerző a leírásban ezeket az elemeket oszlopoknak és pilléreknek tekinti.

„A halottkultusz rítusai”-t a szerző két mozzanatra bontja: elszakadási és befogadási rítusra. Az elszakadáshoz tartozik a halott dolgainak az elégetése. A befogadási rítusok közé tartoznak a lakomák, ahol a halottat megvendégelik. A tánc azon a hiedelmén nyugszik, hogy a ritmikus mozgás megvéd a démonok ellen, és az ember meg is tisztul közben. Itt megjegyezném, hogy a táncoló alakok általában szatírok és maenászok, tehát a dionüzikus világ tagjai, akik már a Paradicsom megtestesítői lehetnek. A halott istenné válásának elősegítésére a temetésnél bőségesen használnak tömjént. Erre utal az ábrázolásokon előforduló tömjénes dobozka vagy az elhunyt kezében tartott tömjéngolyócska. Az áldozati jelenetben a halott kezében tartott pohárban bor vagy ambrózia lehet, hogy elérje az istenné válását.

„A halott helye és utazása” kérdésében filozófiai gondolatok, vallási meggyőződések és népi hiedelmek keverednek, többnyire következtlenül. Vannak, akik az alvilágot a föld alatt képzelik el, mások viszont az égbe helyezték, amit a Hold vagy Nap szférájával lehet azonosítani. Általában ami sötét, bűnös, ezért szenvedésre ítélt, az a mélyben van, míg a jónak, a jutalomra érdemeseknek az égben van a hona. Ez utóbbiban lehet a

paradicsomi állapotokra számítani, amelyet természetszerűleg minden elhunyt remélt magának. A magasba emelkedést szimbolizálhatták a sasábrázolások. A Mars alászállását Rhea Silviához (Kat. 955) úgy értelmezni, hogy az elhunyt maga repül a magasba, azt merész gondolatnak találom. Hasonlóképpen azt is, hogy a szőlőinda alatt lépkedő férfi (Kat. 942) felemelt tekintete a magasba jutás szándékára utalna. Az égi utazást fejzhetik ki a sírtáblákon a Hold, a szelek, a delfinek (égi vizek), a madarak ábrázolásai. Ide sorolja a szerző az oroszánábrázolásokat is a sírkövek oromzatának tetején, minthogy az állatot napszimbólumnak tekinti. Nehéz eldönteni, hogy ennek az alapvetően díszítő-elemnek mennyire tulajdoníthatunk szimbolikus értelmet.

A „Medusa-fő ábrázolása” gyakori eleme a tympanonnak, ami a szerző szerint az égi szférát jelenti. Minthogy ezek az arcok nem ijesztőek, hanem inkább szépek és jóindulatúak, nem a hagyományos elijesztő szerepet kell nekik tulajdonítanunk. Ezzel egyetértünk, azt azonban merész gondolatnak tartjuk, hogy a Medusa-fő lehet maga az égi szférába jutott halott, és ezért portré jellegű. Az kétségtelen, hogy a Medusa-fők nagy változatosságot mutatnak, de általában a kerek, holdvilágarc jellemző rájuk, kifejezetten portrészerűségről nem beszélhetünk az esetükben. Igen változatos a hajábrázolásuk is, a Kat. 91 esetében is hajnak tartjuk azt, amit a szerző „sugárszerűségek”-nek nevez.

A „Portréábrázolás a halottkultuszban” c. fejezet megállapítja, hogy az ábrázolások mindig portrék, soha nem sablonok. Ehhez hozzátenném, hogy ez nem kis mértékben a kőfaragó képességeitől is függött. Jellemző, hogy a halott holta után is családi körben jelenik meg, mintha az élet így folytatódna tovább. Valójában nagyon is érezhették az elköltözött hiányát. A szerző megkülönbözteti a sírtáblákon a halotti maszkot és a portrét. Az azonban nem derül ki, hogy ezt milyen ismérvek alapján teszi. Nagyon vitathatónak és szubjektívnek érezzük azt a kritériumot, hogy a szemek élő ember benyomását keltik-e vagy sem. A halotti maszkok csoportosításánál a szemek jelentik a kiindulási pontot. A következő lehetőségek fordulnak elő: lehunyt szem, szem a halál pillanatában, fennakadt szem, mélyen ülő szem, ábrándos tekintetű szem, résnyi szem, nyílt tekintetű szem. Ezeket a megkülönböztetéseket nem látom elég egzaktoknak és követhetőnek. Ehhez hozzájárul részben az illusztrációk gyenge minősége, részben a sírkövek rossz állapota, részben az, hogy a szemek eredetileg festve is voltak, amit ma már kikövetkeztetni nem tudunk. A portrék helye a sírtáblákon a felső képmezőben van. Ez a szerző szerint az égi szférát jelenti. Erre utal a szentélyformájú keretelés is. Kérdés azonban, hogy ez a megistenültséget fejezi-e ki, hiszen ugyanott vannak a család életben maradt tagjai is, akik nyilván nem istenültek meg. Szó esik még a medallion sírkövekről, melyek a hosszúságú sírkő első képmezőjének felelnek meg. A megistenülést itt a *clipeus caelestis* és a gyakran megjelenő 'háztető' (= *aedes*) jelentheti. Az esetek többségében azonban megjelenik az elhunyt családja is, akikre nyilván nem vonatkozik a megistenülés.

A „Mitológiai minták síremlékeken” a pannoniai emlékművek jelentős csoportját alkotják. Nem mindig könnyű megérteni, miért ábrázolják az egyes történeteket síremlékeken. Rövid elemzést kapunk arról, hogyan kerülhet ezek közé Médeia története. Konklúziója a következő: „Élet csak élőből születhet, olyannak az életéből, akit feláldoznak. A gyermekgyilkos Médeia ezért kerülhetett síremlékekre” (48). Nehéz elképzelni,

hogy ez az eliadei gondolat fordult volna meg a pannoniai sírkőkészít(tet)ők fejében is. A pannoniai ábrázolások jellemzője, hogy soha nem ábrázolnak teljes mítoszt, miként a római szarkofágok. A főszereplők egy-egy jelenetével találkozunk csupán, mint Venus és Adónis, vagy Endymión és Seléné párosával. Az ő jelenletüket könnyű megmagyarázni: a szerelem győzelmét jelképezik a halál fölött. Kézenfekvő arra következtetni, hogy ezt minden házaspár magára is vonatkoztathatta. Nehezen tudjuk azonban követni a következő gondolatot: „Ha az ókoriak ábrázolni akarták a mindenek fölött álló, örök amott, akkor valóban gyermekgyilkos anyák riasztó, borzalmat keltő tetteivel kellett szembesíteni, hogy a katartikus helyzetet a végsőkig fokozni tudják” (51). A mítoszok és műhelyek kapcsolata alcím alatt kapunk egy listát azokról a mítoszokról, melyek a pannoniai síremlékeken előfordulnak. (Itt helyesbítésre szorul, hogy a Médeia-történetben a sárkány nem az aranyalmákat, hanem az aranygyapjút őrzi.) Teljesen egyetértünk a szerző azon állításával, hogy Pannoniában értették a mítoszt, és a mesterek nem ötlet-szegénységük miatt dolgoztak mintakönyvekből. Ha a mintakönyvek használatát el is fogadjuk, a mestereknek igen nagy mozgásteret kell tulajdonítanunk, hisz az ismétlődő témák a kivitelezésben rendkívül nagy változatosságot mutatnak. A mítoszok elemzése alcím alatt elsősorban a Pannoniában előforduló ábrázolások történeteinek leírását kapjuk, amelyre nem biztos, hogy szükség van ilyen részletességgel. Előfordul néhány esetben a vitatható sepulchrális értelmezési lehetőség is, így a Dioskurosoknál: „az ikrek mindig az életet és halált képviselik”; Lédánál: „a tojás mindig életet hordoz”; Ganymédésnél: „a halott egyenesen az égbe száll, a Nap birodalmába”.

A „Lupa Romana ábrázolása” 19-szer fordul elő egész Pannonia területén. Ennek legkézenfekvőbb értelmezése az, hogy a provinciális és a Róma városi polgár összetartozik, mindkettő az *imperium* része, melyben a Lupa Romana Róma hatalmát és uralmát fejezi ki. A könyv szerzője azonban úgy véli, hogy a sírművészetben inkább a metafizikai gondolatok kerülnek előtérbe. Eszerint az ikrek még a rend létrehozása előtti állapotot képviselik, amely nem más, mint a saturnusi avagy a paradicsomi kor, melyre nem szűnt meg soha senki vágyódni, hiszen ez a bűnnélküliség és az örök élet korszaka. Kétségeink vannak afelől, hogy a jelenet a szemlélőiben valóban ezt a kontemplációt váltotta ki.

„A kéz, az ujjak és a tekercs” kétségtelenül hangsúlyozott szerepet kapnak a sírköveken. A szembefordított nyitott tenyér kifejezhet oltalmazó szerepet, de lehet az ima, az esküvés vagy az átkozás mozdulata. A kéz hatalmát ábrázolni a kéz méretének növelésével lehet. A szerző ennek és nem a kőfaragó ügyetlenségének tulajdonítja azt a jelenséget, hogy a sírtáblákon gyakran nagy méretű kezek fordulnak elő. Nyilván jelentése van a jellegzetes ujjtartásnak is: a mutató- és középső ujj kinyújtva, míg a hüvelykujjat a gyűrűs- és kisujj a tenyérbe szorítják. A szerző ebből egy dologra tud következtetni: az ábrázoltaknak van mondanivalója, és ezt közölni akarja. De hogy ez mi, ma már nem tudjuk megállapítani. Ezt a jelbeszédet már nem értjük. Kapunk viszont a fejezet végén egy hipotézist: „A kézmozdulat arra hívja fel az élők figyelmét, hogy Aión titka legyen a kontemplációjuk tárgya. A tekercs pedig minden ilyen esetben az élet és a kozmosz örök titkaira, azaz Aión írására emlékeztet, amelyben benne van a jövő.” Merész és nagyon spirituális feltételezés.

„A kézben tartott tárgyak” közül a legtöbb kerek formájú, és almának vagy gránátalmának tartják. A termékenységre utaló gyümölcsök a regenerációt fejezik ki, ami egyúttal a halál legyőzését is jelenti. Az alma szerelmi jelkép is, mely az el nem múlt szerelemre, szeretetre utal. A kézben, kosárban, girlandban előforduló gyümölcsök egyúttal a paradicsomi állapotokra is utalhatnak, ami a túlvilági boldogságot fejezi ki. Ha a kézben tartott tárgy kissé ovális, akkor tojás lehet, amely az újjászületés jelképe, ha gölyóhoz hasonlatos, akkor marokguzsaly lehet. Előfordul a kézben tartott tárgyak között a ládika, melyben ékszerek lehetnek, és a tenyéryní méretű dobozka, melyben tömjént tartottak. Erősen vitatható a szerzőnek egy nagytétényi sírtáblával (Kat. 183) kapcsolatos állítása, miszerint a feliraton szereplő férfit a képmezőben nőként ábrázolták volna, azaz a nemeket felcserélték. Az ábrázolás felülete rendkívül megkopott, ami nagyban megnehezíti az alak nemének azonosítását. A kézben tartott tárgy azonosítása is kérdéses, hogy az a tömjénes dobozka-e vagy inkább pohár (serleg). A szerző erre a jelenségre is nagyon spirituális magyarázatot ad: „Egy isteni lénynek nincs neme, pontosabban nemek felett áll, ábrázolásában androgyn.” Kérdésem ez esetben az, hogy amennyiben ez így van, akkor miért nem találkozunk a sírtáblákon gyakrabban a nemek felcserélésével, ha egyáltalán erről van szó. Továbbá az isteni lényeknek nagyon is van nemük, és élnek is nemi életüket. A kézimunkaeszközök, szerszámok megjelenése a sírtáblán arra is utalhat, hogy a halott azt az életet folytatja tovább a túlvilágon, amelyet a földön élt. A nők kezében különösen az orsó és a guzsaly gyakori. A szerző azonban talál ezeknek a munkaeszközöknek metafizikai értelmet is: „a Kozmosz és benne az élet körforgását jelzi az orsó és a guzsaly.” (Lásd Platón Államában a pamphyliai Er látomását!)

A sírtáblák második képmezőjében szoktak helyet foglalni „Az »áldozati jelenet« és a szolgálók”. Középen áll a *mensa tripes* a lakoma kellékeivel, tőle jobbra férfi-, balra női szolgálatttevő. Az étkezés a halott befogadási rítusa a holtak közé. Ebben központi szerepet játszik a bor és a kenyér, melyek az életerőt adták. A szerző szerint „a halott istenivé/istenné válik, így valójában nem a halottat, hanem annak megistenült részét vendégelik meg”. Továbbá „az ábrázolt jelenet nem maga az áldozat, hanem csupán a halotti tor előkészítése”. Az előbbi állítással ez nincs összhangban, hisz akkor inkább 'isteni tor'-nak kellene nevezni a jelenetet. A jelenet értelmezésére vonatkozó konklúzió: „Az »áldozati jelenet« maga nem az áldozat ábrázolása, hanem egy metafizikai esemény előkészítésének materiális megfogalmazása, így a megszokott kifejezés használata nem indokolt és nem pontos. ... a rabszolgák a *familiá*hoz tartoznak. Mindebből az is következik, hogy a *camillus* és *camilla* megjelölés nem használható.”

A „Melléktémák” cím alatt képet kapunk a kocsitetekkezéséről, a lovasok, lovászok és vadászok ábrázolásáról. A „Széljegyzetek a ruhákhoz és a viseletekhez” c. fejezet sora vesz minden ruhadarabot, amely a sírtáblákon előfordul, természetesen a bennszülöttek viseletét is. A „Koszorúk, girlandok és más motívumok” közül a koszorú az első képmezőben fordul elő, és a dicsőítést fejezi ki. A girlandok és a gyümölcsöt evő orszlánok „az égi Paradicsomra” utalnak. Kapunk néhány metafizikai értelmezést is, mint a fa esetében, mely a világtengelyt szimbolizálja, és a két tekerődző kígyó esetében, melyeknél „a feltekeredés a Világtengely mentén tevékenykedő ellentétes erők egyensúlya”.

Továbbá „az oromzatban ábrázolt delfinek az égi vizekre utalnak, a középben ábrázoltak a földi vizeken jelentik a segítő társat, míg a sírkő alján az alvilági vizeket jelzik”.

A „Kozmikus szimbólumok és hasonló ábrázolások” ab ovo kínálják a metafizikus értelmezést. Ezek előfordulási helye az első képmező. „A gammadia a keresztiek csoportjába tartozik. ... A síremlékeken azt a Paradicsomot jelenti, ahová a halott jutott.” A Hold „a halál utáni megújuló élet szimbóluma”. A fejezet egy vitatható megállapítással zárul: „egy szimbólum soha nem veszíti el a jelentését, még akkor sem, ha használója már nem érti a jelet, és csupán ornamentumként alkalmazza.” Kérdés, hogy a kutató vagy a felhasználó szemével nézzük a jelenséget. A „Szarkofágok” használata az anyagilag tehetősebb provinciálakókra volt jellemző. Ezek hosszabbik oldalán középben felirat helyezkedik el, melyet nagyon gyakran oldalt csavart vonalas keret vesz körül, ami Pannoniára és Noricumra jellemző. Ezt a szerző kelta hatásnak tulajdonítja, amit a helyi mesterek a kelta művésztől tanulhattak. A feliratot gyakran Amor- vagy Attis-figurák fogják közre. Ez utóbbi kapcsán szóba kerül Kybelé és az oroszlánalakok szinkretista összekapcsolása. A szerző ezt másképp látja, s megfogalmazza a szimbólumok saját metafizikus értelmezési rendszerét: „A holtaknak felfelé jutásuk során meg kell küzdeni a levegővel, az égi vizekkel és az égi tüzekkel. A levegőt a madarak segítségével győzhetik le, a vizet a delfinekével, a tüzet két oroszlán segítségével. A síremlékeket koronázó két oroszlán az égi tűzzel való harc segítője.”

A műhelykérdéssel való behatóbb foglalkozást a szerző nem tekinti feladatának („Gondolatfoszlányok a műhelyekről”). Egyetértünk azzal a megfigyelésével, hogy a sírtábláknak legalábbis egy részét több mester készítette. Készültek nagyobb műhelyekben félkész darabok, melyeket a felhasználáskor már helyi mesterek fejeztek be sokkal igénytelenebb színvonalon.

A 142 oldalas bevezetőtanulmány részletesebb ismertetésére két dolog miatt is vállalkoztunk. Egyrészt így kapunk bepillantást a szerző sajátos gondolatvilágába, egyéni interpretációiba. Másrészt a könyv borsos ára miatt bizonyosan kevesek fogják megvenni, hogy tanulmányozhassák az egyetlen helyen árusított (Atlantisz Könyvsziget), monumentális kiadványt. A bevezetőtanulmányt 627 oldalas katalógus követi (993 kőemlékről), mely a kötet gerincét képezi. Felmerülhet a kérdés, hogy erre szükség van-e akkor, amikor az anyag nagy része a CSIRU sorozatban, valamint a Tituli Aquincensesben szakszerűen publikálva van, továbbá elérhető olyan adatbázisokban, mint az Ubi-erat-lupa vagy az Epigraphic Database Heidelberg. Be kell azonban látni, hogy az ezekre való hivatkozás nem pótolhatta volna a saját katalógus elkészítését, ahol az ábrák is, és a leírások is azonnal elérhetők. Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy valamennyi említett forrásnál bőségebb leírásokat kapunk Gáspár Dorottya katalógusában, érvényesítve az ő speciális szempontjait az egyes darabok részleteinek meghatározásánál és az értelmezésénél.

A katalógus egyes tételeinek leírása nagyon alapos. Első helyen a lelőhely szerepel, melynek problémáival a katalógus után egy külön fejezet foglalkozik. Ezt követi az őrzési hely, a szakirodalom, a fotó, majd a részletes leírás. Ez utóbbi mindig a méretek megadásával kezdődik, és az ábrázolások részletes leírásával folytatódik, melyben gyak-

ran érvényesül a szerző önálló látásmódja is. A keltezés, és ha van, a felirat valamely korábbi mérvadó publikáció vagy adatbázis alapján van megadva. Ezek közé gyakran van beiktatva megjegyzés, vélemény (másoké) vagy saját vélemény. Az emlékek csoportosítása részben tematikus: kozmikus szimbólumok, koszorúk és girlandok, Medusa-fő, rosetták, mellképek, ülő vagy álló alakok, mitológiai jelenetek, egyéb ábrázolások, töredékek; részben formai: medaillon-sírkövek, szarkofágok, sírépítmények, sírépítmények koronázó díszai. Minden egyes tétel mellett fotó is látható, amelyen könnyen nyomon követhető a néha egy oldalnál is hosszabb leírás.

Néhány megjegyzés a katalógus leírásaihoz: Helenét nem Trójából, hanem Spártából szöktették meg (Kat. 432); Eriphylé mögött egy szárnyas alak áll (Kádár Zoltán megjegyzése), tehát nem lehet a férje, hanem csak Amor (Kat. 436); a Dioskuros nem frigiai sapkát, hanem *pileust* visel (Kat. 793, Kat. 890); Achilles lovai nem versenykocsit, hanem harci kocsit húznak (Kat. 850).

Az ábrázolások többjelentésű voltára valószínűleg jó példa a Kat. 445, melyen a tympanon alatti képmezőben egy nagy kerék van ábrázolva. Ez részint utalhat a sírtulajdonos foglalkozására, aki öszvérhajcsár volt, de jelentheti az örök körforgást, a születés és halál állandó ismétlődését. Más kérdés, hogy egy öszvérhajcsártól várhatunk-e ilyen filozofikus gondolatokat. Itt azonban joggal feltételezhető, hogy a keréknek nemcsak konkrét, hanem szimbolikus jelentése is van.

Afelől viszont már kétségeink vannak, hogy a Kat. 468 esetében a fa alatt legelésző állatok és a madárfészket fenyegető kígyó jelenetében a következő jelentést lássuk: „A fa mint vertikális világ tengely jelenik meg az ilyen ábrázolásokon, a rátekeredő kígyó spirálmotívumra hasonlít ... Aki ezen feljut, az égbe jutott, a megbékélés honába.”

A Kat. 717 töredékes domborművön inkább a Minótaurost látjuk felemelt kezekkel, mint egy lovat és egy előtte álló embert. A Minótaurost elpusztító Théseus (Kat. 760) jelenetének értelmezéséhez aligha célszerű Bachofent idézni: „Théseus mint attikai Héraklés megalapítja Krétán az égi fényhatalom szellemi jogát.” Az ebből levont konklúzió sem meggyőző: „Tehát állíthatjuk, hogy a ruhátlan fiatalember Héraklés, aki a képből kitekintve az isteni szférára hívja fel a figyelmet, mint ahogy a ruhátlanság is az isteni szférára utal.” Ez a gondolat ismétlődik a Kat. 956 esetében, ahol Ariadné és Théseus látható: „Théseus jelenti a vallás mély, anyagi állapotából a fény magasabb, apollói természetébe való bejutást.”

Nem hisszük, hogy a Kat. 793 esetében a „csukott szemek és az arc nyugalma a »túlvilág« nyugalma sugallják, továbbá azt, hogy a Dioskuros a halottat ábrázolja”. Ugyancsak valószínűtlen, hogy ugyanennek a sarokkőnek a másik oldalán álló ifjú az Apollón Sauroktonos mintájára készült volna azért, hogy az isteni szférába emelkedett halottnak tekintsük, aki Apollón képmását öltötte magára.

A Kat. 844-en valószínűleg nem Mucius Scaevolát, hanem egyszerűen egy áldozó alakot kell látnunk. Nagyon metafizikai értelmezést kapunk a Kat. 919 esetében: „A madáron a halott utazott, aki már maga mögött hagyta útjának állomásait: a Holdat és a hét bolygó szféráját. A Napba az utat a lélek megteheti szárnyas paripán vagy Apollo

griffmadarán vagy napszekéren. A napmadársason is lovagolhat a lélek.” Az ezoterikus fejtegetés még közel fél oldalon folytatódik.

A kötetet 37 oldalas rövidítés-, illetve irodalomjegyzék zárja, valamint egy háromoldalas angol nyelvű rezümé. Ez utóbbiban a válogatás elvei, terminológiai kérdések és a katalógus fejezetei vannak felsorolva.

Nem mellőzhetjük a görög eredetű nevek és szavak írásmódjának kérdését. Az átírás a tudományos metódust követi, de nem következetesen. Egy ízben a magyar helyesírási szabályzat alkalmazásával találkozunk: Szókratész (57); más esetekben viszont az ékezetek maradnak el a hosszú magánhangzókrol: Homeros (23), Hermes (28), apotheosis (29, passim), Euripides (29), Triton (47, 52), Adonis (49); vagy egy-egy betű átírása latinosodik, ill. magyarosodik el: Dioscurosok (51, passim), Asclepios (119), Doriphoros (47), Pégasus (698).

Ez idáig csak az I. kötetről ejtettünk szót. A II–III. kötetek a táblákat tartalmazzák általában abban a sorrendben, ahogy a katalógusban következnek. Előfordul azonban elég gyakran, hogy – nyilván helykihasználási okokból – ez a logikus elv nem érvényesül, és pl. a Kat. 45 után a Kat. 643 következik, mely utóbbit egyébként már a III. kötetben keresnénk. A biztos tájékozódáshoz a katalógust kell használnunk, ahol minden egyes tételhez oda vannak írva a táblaszámok. A katalógustételek melletti fotókhoz képest a táblaképek mind nagyítva vannak, többnyire egész oldalasak, és nagyon gyakran tartalmaznak részletnagyításokat, egy-egy darabról akár 3 kép is előfordul. Az illusztrációs anyag tehát rendkívül gazdag és értékes volna, ha a felvételek megfelelő minőségűek lennének. Sajnos azonban a többségük olyan, hogy nem bírja a nagyítást. Valószínűleg nyomdatechnikailag is lehetett volna finomítani a tónusokon, de a pixelesedést így sem lehetett volna elkerülni. Ennek az a sajnálatos következménye, hogy a könyv kisebb részletekre vonatkozó megállapításai az ábrákon alig követhetőek nyomon.

Összességében csodálattal tekinthetünk a nagyszabású vállalkozásra. A szerző sokéves – talán egész életének – tapasztalata és tudása fekszik benne. A síremlékek a provincia leggazdagabb emlékanyagát jelentik. A könyv ennek a rendszerezését, elemző áttekintését végezte el. Karakteresen kirajzolódik benne a szerző gondolatvilága, spirituális megközelítési módja a halálhoz kapcsolódó képi világról. Nem mondhatjuk azt, hogy ennek nincs létjogosultsága, csak azt, hogy többnyire nem látjuk bizonyíthatónak. Nem könnyű arra következtetnünk, hogy az antik ember miről kontemplált hozzátartozója sírjánál. Bizonyára közöttük is nagy különbségek voltak e tekintetben, ahogy ma is nagyon különbözően ítéljük meg a halál utáni lét lehetőségeit. Amit mindenképp értékelnünk kell ebben a 3 kötetes műben, az egyrészt az óriási adatmennyiség a felvett emlékek alapos regisztrálásával, másrészt elemzésüknek rendkívüli gondolatgazdagsága, akár egyetértünk vele, akár nem. Csak hálásak lehetünk a szerzőnek a munka elkészítéséért, a szerkesztőknek és a kiadónak pedig a megjelentetés felvállalásáért.